

ВПЛИВ ПРИДИХОВОСТІ НА РЕФЛЕКСИ *DJ, TJ* У ДІАЛЕКТАХ ПІЗНЬОЇ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК)

*У статті висвітлено вплив палаталізованого придихового компонента **h** (< **dh, th**) на долю звукосполук **dj, tj** у праслов'янській мові, з'ясовано причини, які вплинули на особливу рефлексію цих звукосполук у кожній з груп слов'янських мов, а також в українській мові. Зроблено спробу встановити часові межі згаданого явища.*

Ключові слова: придиховий компонент **h**, праїндоевропейські придихові приголосні **dh, th**, звукосполук **dj, tj**, праслов'янська мова, африкативні приголосні **ʒ', ʕ'**.

Поняття придиховості належить до низки дискусійних питань в історичному мовознавстві. Зазвичай мовознавці заперечують існування придихових у діалектах праслов'янської мови. Так, А. Мейє [7], М. Фасмер, В. Коломієць [3], М. Жовтобрюх [6] та ін. вважають, що індоевропейські приголосні **dh, th, bh, ph, gh** втратили придиховість до початку виділення окремого праслов'янського діалекту. Зокрема, В. Коломієць наголошує на цій зміні незалежно від хронологічних умов існування: чи в межах індоевропейської прамови, чи після її розпаду в період балтослов'янської мовної єдності; таким чином, у фонологічній системі ранньої праслов'янської мови їх уже не було, у той час як занепад **h**, що відбувся «до відокремлення балтійської і слов'янської прамов», зберігся в інтонації [3, с. 30]. В. Георгієв, зіставляючи балтослов'янську і германську групи мов, звертає увагу на їхню спорідненість на фонологічному, морфологічному і словотвірному рівнях і припускає «існування *північноіндоевропейської мовної єдності*» «в межах індоевропейської мови-основи», система консонантизму якої зберігала зв'язок з альвеолярними придиховими [4, с. 218–238].

Російський мовознавець С. Бернштейн ставить під сумнів існування придихових у більшості праїндоевропейських діалектів, зокрема тих, «із яких згодом розвинулися праслов'янська, прабалтійська і ряд інших індоевропейських мов» і в яких, як вважає дослідник, не підтверджено побутування придихових дзвінків приголосних, натомість фактологічний матеріал засвідчує існування цих приголосних у таких мовах, як італійська, грецька та ін. [1, с. 150]. Варто зауважити, що С. Бернштейн пояснює існування глухих придихових в індійських мовах впливом «місцевого неїндоевропейського субстрату»,

тобто виводить генезу цих приголосних за межі праїндоевропейського мовного ареалу, до того ж він розглядає їхнє постання як наслідок асиміляційних процесів або злиття «приголосного з “ларингалом” в одну складну артикуляцію» [1, с. 150–151]. Початкову стадію пізнішого розвитку цих приголосних, а саме появу довгих пом'якшених зімкнених приголосних, С. Бернштейн датує III–II тис. до н. е., тобто періодом перед початком дії закону відкритого складу, або «новим періодом», а втрату довготи зімкненими **t'** і **d'** через розвиток «вторинного палатального елемента» вважає хронологічно пізнішою фонетичною зміною порівняно з часом спрощення інших приголосних цього типу [1, с. 168, 182].

Іншу гіпотезу висуває Ю. Шевельов. Дослідник припускає, що придихові глухі приголосні фонемі могли утримуватися в протослов'янській мові, а потім злитися зі своїми непридиховими відповідниками в праслов'янській. Свідченням того, що іє. діалекти, «з яких розвинулися слов'янські мови», «знали придиховість проривних», є, на його думку, різні рефлексії іє. велярних у праслов'янській мові, як-от: **k** (> **k**) і **k'** (> **x**). Втрату дзвінкими проривними придихового елемента Ю. Шевельов пов'язує із занепадом ларингалів, хоча не називає цю зміну диференційною рисою, що повністю відокремила праслов'янську від інших діалектів іє. прамови, адже для діалектів, «з яких згодом розвинулися іранська, албанська, балтійська мови», вона не стала фактором для відмежування від праслов'янської [11, с. 37]. Таким чином, він звертає особливу увагу на фонетичну спорідненість праслов'янської групи мов з балтійськими мовами.

В історичному мовознавстві відсутній єдиний погляд на послідовність перебігу рефлексії звукосполук **tj, dj** у шиплячі. Так, М. Жовтобрюх

серед основних звукових явищ переходу задньо-язикових у шиплячі традиційно виділяє регресивну асиміляцію зімкнених проривних за м'якістю, подовження «внаслідок подальшої асиміляції ними [j]» з виділенням фрикативного елемента і його розвитком у м'який шиплячий [6, с. 88]. На його думку, звукосполюки **dj**, **tj**, як і **kj**, **gj**, асимілювалися наступним **j** без відновлення приголосними **d'**, **t'** індоєвропейського придихового компонента. На східнослов'янському ґрунті фонетичні сполюки **dj** і **tj** спалаталізувалися та поступово перейшли у відповідно **ǰ'**, **ǰ'** і **č'**, що ілюструє така схема: **dj** → **d'**: → **d'^z** → **ǰ'**, **ǰ'**; **tj** → **t'**: → **t'^{rs}** → **č'**.

Іншого погляду дотримується Ю. Шевельов, який звертає увагу на зв'язок палаталізації зі зміною звукосполук «зімкнений + j», розглядаючи їх у діахронії. Так, мовознавець називає три стадії першої та другої палаталізації: 1. V–VI ст., дія першої палаталізації «перед усіма голосними переднього ряду»; 2. VI–VII ст., дія першої палаталізації перед **i** та другої – перед **ě**; 3. VII–VIII ст., друга палаталізація діє «перед усіма передніми голосними», з чого чітко видно межу між зазначеними фонетичними явищами [11, с. 303]. «У східнослов'янських мовах і словенській» **tj**, **dj** рефлексували найраніше, згодом злившись з наслідками першої палаталізації (**ǰ**, **č**), тоді як «у всіх західнослов'янських мовах (окрім словацької) розвиток **tj**, **dj** випав на час другої палаталізації», що спричинилося до злиття фонем: **ǰ'** (з **dj**) > **ǰ'** (> **z**), **č'** (з **tj**) > **č'** [11, с. 303–304]. Таким чином, із зазначеного випливає, що процес розвитку **tj**, **dj** у шиплячі мав би завершитися на східнослов'янському мовному ареалі десь до VII ст. н. е.

Виводячи фонологічну систему української мови безпосередньо з праслов'янської, Ю. Шевельов зауважує, що в «усіх українських говірках» (зокрема, гуц. *чоджий*, підл., одеськ., наддн., под. *саджа*, а також у вол. говірках «на схід від лінії, що проходить – приблизно – західніше від Житомира, Хмельницького, Чернівець, а також на захід від Сум, вибір **ǰ** чи **ǰ'** є більш-менш факультативним») скупчення **dj** первісно розвинулося в африкату **ǰ'**, а з часом спростилося до звуків **ǰ'** або **d'**, причому «усунення [ǰ'] поширювалося зі сходу на захід» [9, с. 88]. Отже, автор наголошує на більш давньому походженні звука **ǰ'** порівняно з новоутвореним **ǰ'**, вважаючи звукозміну **dj** > **ǰ'** поштовхом до виокремлення майбутньої української мови з усієї маси діалектів праслов'янської мови, і розглядає перший як перехідну стадію до **ǰ'**; аналізуючи історію переходу звукосполюки **tj**

в африкату **č'**, Ю. Шевельов також припускає наявність проміжного звука між **tj** і новопоставленою африкатою **č'**, а саме подовженого **č'**. Варто зазначити, що для київського мовного ареалу автор датує перехід **dj** > **ǰ'** VIII ст. [9, с. 92]. Взявши до уваги напрям усунення звука **ǰ'** в українських говірках, а також врахувавши періодизацію Ю. Шевельова, можемо припустити, що в західноукраїнських діалектах цей процес розпочався раніше, ніж на Наддніпрянщині, і за часом завершення збігся з першою палаталізацією веллярних, тоді як у Київських землях він відбувся пізніше – у VIII ст. н. е.

З приводу зазначених поглядів дещо іншу думку висловлює В. Німчук у статті «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови». Полемізуючи з Ю. Шевельовим, він розглядає рефлекс **ǰ'** (< **dj**) як рису, притаманну всім протосхіднослов'янським діалектам. Достатньою підставою для цього мовознавець вважає наявність форм «типу *хаджу*, *хаджэнне* “ходіння”, *народжанны* “народжений”» у білоруській мові, м'якої африкати **ǰ'** у сербській (**h**) та хорватській (**d**) й аналогів у західнослов'янських мовах («**dz-z-dj**») [8, с. 9].

У світлі сказаного актуальною виглядає мета розвідки – встановити, чи в діалектах пізньої праслов'янської мови придиховий елемент [h] вплинув на долю звукосполук **dj**, **tj**. Відповідно до мети поставлено і завдання: по-перше, простежити долю придихового компонента у складі цих звукосполук і роль палатального **j** у функціонуванні цього компонента в пізній праслов'янській мові; по-друге, з'ясувати причини, що зумовили особливості рефлексії звукосполук **dj**, **tj** у слов'янських мовах і в українській мові зокрема.

Таким чином, якщо дослідники виявляють деяку згуртованість у погляді на існування придихових у праслов'янській мові, вважаючи це малоюмовірним, то їхні думки дещо розходяться стосовно типів рефлексії звукосполук **dj** / **tj** на пізній стадії її розвитку.

Зазначені закономірності варто простежити в контексті актуалізації наступного матеріалу.

Матеріал, дібраний для дослідження, репрезентує кожну з груп слов'янських мов (східну, західну, південну) і засвідчує класи імен (іменники, прикметники) та дієслова.

Іменники:

1. **Іржа** – укр. діал. *ірджá*, п. *rdza*, слц. *hrdza*, болг. *ръждá*, ч. *gez*, дч. *gzě*, слн. *gjà*; з псл. **gьdĭā* «іржа» (Фасм. III, 480), «похідне від **gьdь* < **rūd-* “червоний”» – споріднене з дінд. *rudhiráḥ* «червоний, кривавий» (ЕСУМ 2, 316), дінд. *rudhirás* «червоний, кривавий» (Фасм. III, 480);

іє. *roudh-, *rudh- «червоний»; початкове **i** розвинулося закономірно в позиції перед сонорним з наступним редукованим (ЕСУМ 2, 316).

2. **Межа** – укр. діал. *меджа* [9, с. 87], діал. наддн. *мидж'є* (Шило, 173), болг. *межда*, п. *miedza*, слц. *medza*, ч. *meze* (Фасм. II, 591), ч. діал. *межа*, сербохорв. *межа*, слнц. *межа* «польова межа», тјежа, слн. *межа* «межа; жива огорожа», діал. *межа*, *межа* (ЕССЯ 18, 45–47); з псл. *medjā «середина, границя»; споріднене з дінд. *mādhyaḥ* «середній», двн. *mitti* «середина»; іє. *medhio- «середній» (ЕСУМ 3, 430–431); іє. *medhīa «середній, -я, проміжний, -а» (ЕССЯ 18, 45–47).

3. **Сажа** – укр. діал. *сіджа*, болг. *сіджа*, слн. *saja*, п. *sadza*; псл. *sadiā; споріднене з лит. *súodžiai* мн. «сажа, кіптява», ірл. *suide* ж. (*sōdiā). «Також пов'язано з *сидити*, *систи*, тобто “те, що насіло”» (Фасм. III, 544; ЕСУМ 5, 163).

4. **Урожай** – укр. діал. *уроджай*, *урожя*, *урож'я*, «бр. *уроджай*, п. *uradzaj*, болг. *урожай*, ч. *úroda*» (ЕСУМ 6, 44); безафіксне утворення від давнішого *urodjaj, пов'язаного з *pid*, *roditi* (Фасм. IV, 168).

Варто звернути увагу на те, що наведені іменники, на відміну від дієслів, зазнають рефлексії в африкату в кожній групі слов'янських мов. Такий різниці, ймовірно, сприяє морфологічна будова одиниць зазначених класів слів, адже, на протипагу першим, останні зазнають чергування на підставі дії більше морфологічного, аніж фонетичного, принципу (як-от спосіб дієвідмінювання дієслів).

Прикметники:

1. **Чужий** – укр. діал. *чюджий* [9, с. 88], блр. *чуж'ы*, п. *cudzy*, слц. *cudzi*, полаб. *cauzě*, болг. *чужд*; з псл. *tjudjъ / tudjъ; «іє. *tautā- / teutā-, де праслов'янські форми розвинули кореневе **-d-** під впливом іє. *leudhos (> псл. *ljudъ, укр. *люд*) “народ” як близькі за значенням форми (пор. слн. *ljúdski* “чужий”» (ЕСУМ 6, 351–352).

Дієслова:

1. **Бродити** – укр. *бродити*, *броджі*, спор. із *брідьма* «взаброд ходити», укр. діал. *збрідь* «потолок»; п. *brodzić*, вл. *brodžic*, нл. *brožis*, ч. *broditi se* (ЕСУМ 1, 252–253), «сюди належить, можл., діал. *brouchat se* “йти вбрід (по воді), йти по рочи” (Barloš Slov. 27), пор. ще *brouhat se* те саме (Kott. Dod. k Bart. 7; Ноšek Českomorav. II, 135), *brouhati se* “йти вбрід”» (ЕССЯ 3, 36), слц. *brodit'*, болг. *бродя*, слн. *broditi*; з псл. *brōditi (*bredō), *broditi*; іє. *bhred-; спор. з лит. *bradūti* «переходити вбрід» (ЕСУМ 1, 252–253), *brādas* ‘*rybołówstwo*’ (Sławski I, 44).

2. **Будити** – укр. *будити*, *буджу*, діал. *пробужати*, діал. гуц. *бюджити*, зіставляємо

з *бүдзік* «будильник» (Гуц., 30), блр. *будзіць*, п. *budzić*, в.-луж. *budzić*, слц. *budit'*, пов'язане з *prebúdzat'*, болг. *бүдя*, ч. *buditi*, слн. *buditi*; з псл. *buditi* (ЕСУМ 1, 278–279), споріднене з псл. *bǔdēti*, *bǔdja* (Sławski I, 48) і «*bl'usti, *bl'udō <...>, до того ж кожне з них представляє відповідно ступінь чергування *ou-ū-eu* і чітко відрізняється семантично», споріднене з «дінд. *bōdhati* “не спить, пильнує”, кауз. *bōdhāyati* “будить, звертає увагу”» (ЕССЯ 3, 76–77), дінд. *bōdhāyati* «будить» (Sławski I, 48), лит. *baudžiū*, *baūsti* «змушувати, погрожувати, карати» (Фасм. I, 230); іє. *bheudh- «не спати, пильнувати, охороняти, слідкувати, чекати, підстерігати» (ЕСУМ 1, 278–279).

3. **Верeditи** – укр. *верeditи*, *верeditю*, блр. *верeditць*, с.-х. *врēhati* «ятрити (рану)», п. *wrzedzić*, болг. *верedit'я*, слн. *vrēditi* «пошкоджувати», ч. *vřediti* (Фасм. I, 295); споріднене з дінд. *vārdhati* «росте», двн. *warza* «бородавка», дангл. *wearte*; іє. *ϕerd- «підвищуватися, підноситися, виступати»; зіставляють також з двн. *wartjan* «ранити, ушкоджувати, псувати», гот. *-wardjan* «псувати», дісл. *awardjan* «тс.», дінд. *vardh-* «відрізувати» (ЕСУМ 1, 352–353). Усе ж припускаємо існування іє. основи *ϕerdh- на місці іє. *ϕerd- «підвищуватися, підноситися, виступати» з двома еволюційними формами: ймовірним збереженням давньої звукосполуки **dj** (< **dh**) на перехідному етапі в германській гілці індоєвропейської мовної сім'ї та її палатальний розвиток у слов'янських мовах (**dž** / **dz** / **d'** (< **dj**)).

4. **Водити** – укр. *водити*, *воджу*, *проводжати*, пов'язане з діал. *переводжати* «обдурювати», блр. *водзіць*, п. *wodzić*, болг. *вōдя*, заст. *ведá*, слн. *voditi*, слц. *vodit'*, *zavázdat'* «вести»; з псл. *vedti, *voditi; споріднене з лит. *vadžióti* «водити», лтс. *vadāt* «водити», *vedít* «проводити», прус. *vedduns* «ведений», дінд. *vadhūh* «наречена, молода дружина», кімр. *arveddu* «вести, приводити»; іє. *ϕedh-/ϕodh- «водити» (ЕСУМ 1, 364).

5. **Крутити** – укр. *крутити* / *кручу*, блр. *круціць*, *круціцца* «крутитися», п. *křęcić*, вл. *krućić*, слц. *krútít'*, діал. *kručič*, слн. *krotiti*, споріднене з *skrúcat'*, болг. *къртия* «колупаю, відламую», ч. *kroutiti*, споріднене з *kroucený* «скручений, звитий»; дієслово на *-iti*, похідне від **krōtъ(jь)* і співвіднесене з **krētati*, **krētōti*; генезу цих дублетів О. Трубаčov виводить безпосередньо з іє. форм (ЕССЯ 13, 30–31); «псл. *krōtiti*, ітеративна (або каузативна) форма від *krētati*» (укр. діал. *кр'ятатися*) (ЕСУМ 3, 111–112).

6. **Метати** – укр. *метати*, *мечу*, *метāju*, діал. *метчий* «скоріше», діал. *заміть* (зб.) «стовбури дерева в стіні», п. *miotač*, ч. *metat(i)* (ЕСУМ 3, 448–449), ч. діал. *mátati* «збивати з пантелику, лякати», псл. **mętati* – «розширення (тематизація) на *-a-ti* основи дієслова **męto*, **męsti*» (ЕССЯ 19, 16); з «псл. *metati*, пов'язане з *mesti* (< *met-ti*) “мести”, споріднене з прус. *metis* “кидок, метання”; іє. *met-* (*mē-*) “міряти, кидати”» (ЕСУМ 3, 448–449).

7. **Мести** – укр. *месті*, *мету*, блр. *месць*, болг. *метá*, п. *miote*, *miešć*, вл. *mjaść*, нл. *mjasć* (Фасм. II, 611), вл. *mjasć* «м'яти, давити, тиснути», ч. діал. *mňáct*, словен. діал. *mesti*, *metem*; споріднене з дінд. *manth-* (3 ос. одн. *mánthati*) «заважати, балакати, збивати», лит. *menčiù* «заважати, перемішувати»; сюди ж «іє. **ment-/met-* (див. Pokoňu I, 732: *menth-*, *meth-*), причому відношення варіантів нагадують іє. **kret-/krent-* у тому, як вони виявляються в слов. **křetati*, **křotiti*» (ЕССЯ 19, 12–13); ірл. *methel* «група женців», лат. *metiri* «міряти», іє. *met-* «кидати» (ЕСУМ 3, 446–447), «споріднене з *мечу*, *метати*» (Фасм. II, 611).

8. **Мітити** – укр. *мітити*, *мічу*, *примічати*, бр. *мѣциць*, п. *przysmiot* «приміта, ознака», болг. *см'ятат*; – «псл. *mětiti* опосередковано пов'язане з *metati* “метати”; зіставляється з дінд. *mātiḥ* “міра, пізнання”» (ЕСУМ 3, 485). О. Трубочов припускає, що *mětiti* походить від імені основи **męť* («відношення *-i* : *-iti*») (ЕССЯ 19, 20). Можливо, для ряду слів з коренем **menth-* / *meth-* аналогія до **křotiti* (< **křotь(jь)*) каталізувала розвиток фрикативного компонента через часткове поновлення придиховості.

9. **Мутити** – укр. *мутити*, *мучу*, бр. *муціць*, вл. *mucić*, нл. *mušić*, п. *mącić*, ч. *moutiti*, слц. *mutit'*, болг. *м'ѣтя*; з «псл. **mętiti* “мутити” ітератив до **męsti* (< **mętti*) “тс.”» (ЕСУМ 3, 541–542); ст.-ч. *mutiti* «мутити; засмучувати, смутити; мучити», діал. *mučit'* «збивати масло», *mutit'* «мутити (воду), забруднювати; збивати вершки; їсти з повним ротом», слц. *mutit'* «мутити, забруднювати, робити неясним, змушувати ніяковіти, турбувати; збивати вершки», тусіс: *mucila maslo*, вл. *mućić*, *mućeć* «мутити; заважати, перемішувати; збити з пантелику, засмучувати», нл. *mušić* «мутити (воду), обурювати», ст.-п. *mącić* «мутити; збивати з пантелику, турбувати»; споріднене з дінд. *manthayati*, *māthayati* «трясти, заважати», *mathnati*, *mánthati*, *máthati* «те саме» (ЕССЯ 20, 142–145).

10. **Народити** – укр. *народити*, *народжува-ти*, *народжу*, п. *rodzić*, вл. *rodzić*, нл. *roziś*, ч. *roditi*, болг. *род'я* (Фасм. III, 492); «споріднене

з лит. *gasmē* “урожай”, лтс. *gads* “родич; рід”, *gasma* “процвітання, родючість”, *gaža* (< **radīā*) “багатий урожай; численна родина”, можливо, також з дінд. *vṛādhant-* “висхідний”, *vārdhatti* (*vārdhatē*, *vṛdhāti*) “росте, множиться, набирається сил” <...>, *vṛddhāḥ* “той, що виріс, великий, старий”» (ЕСУМ 5, 89–90).

11. **Садити** – укр. *садити*, *саджу*, *саджалка* «посаджена рослина», блр. *садзіць*, *саджу*, п. *sadzić*, вл. *sadžeć*, нл. *sajžaś*, слц. *sadit'*, *vysadzovat'* «висаджувати», ч. *saditi*, полаб. *soďē* (він) «садить», болг. *сад'я*, слн. *saditi*; з псл. *saditi*, фактитивна форма до *sēdēti* «сидіти»; – відповідає дінд. *sādāyati* «садить», лит. *sođinti* «садити», гот. *satjan* «тс.» (ЕСУМ 5, 162–163, Фасм. III, 544).

12. **Сидіти** – укр. *сидіти*, *сиджу*, бр. *сідзѣць*, *сіджу*, п. *siedzić*, *siedze*, вл. *sedžeć*, нл. *sejžeś*, болг. *сед'я*, ч. *sedēti*; з псл. **sēdēti*, **sēdīo*, пов'язане з **sēsti*, **sēdo*; – споріднене з д.-ісл. *siṭja* «сидіти, жити» (Фасм. III, 618), лит. *sēdēti* «сидіти» (ЕСУМ 5, 226–227), *sēdžiu* «сиджу».

13. **Судити** – укр. *судити*, *суджу*, блр. *судзіць*, *суджу*, болг. *с'ѣдя*, п. *sądzić*, вл. *sudzić*, нл. *sužiś*, слц. *sudit'*, *usudzovat'* «мати думку (про когось / щось)», ч. *souditi*, *posuzovat* «судити», *usuzovat* «думати, вважати»; псл. ім. *sōđь* «здебільшого виводиться від іє. **somdhos* “спільний розгляд, спільне судження, примирення”, давніше “складене, зібране”, утвореного за допомогою префікса **som-* (> псл. *sq-* “су-”) від основи **dh(ē)-* (**dhə-* / **dhō-*) “класти, ставити; робити, чинити; говорити” <...>; зіставляється з лит. *samdā* “найом, оренда”; дінд. *samdhā*, *samdhiṣ* “угода; зв'язок, об'єднання”» (ЕСУМ 5, 467; Фасм. III, 795–796).

Як засвідчує наведений фактичний матеріал, у ряді як імен, так і дієслів скупчення **dj**, **tj** (**di**, **tī**) під впливом палаталізації у слов'янських мовах переважно рефлексували в приголосні [дж], [ж], [дз] і [ч] відповідно. Ці зміни відбулися здебільшого на морфологічному шві слів. Їхньою спільною фонетичною рисою є наявність придихового елемента в праіндоєвропейській мові, його відсутність на пізнішому етапі в праслов'янській мові та актуалізація в окремих протослов'янських мовах.

Важливим є спостереження В. Коломієць про те, що інтонація «тих слів, до складу яких» входив занепалий фрикативний **h**, могла зберігати його рудименти ще до усамостійнення слов'янської прамови [9, с. 30–31]. Як одну з найважливіших фонетичних змін під час розпаду праслов'янської мови варто назвати перебудову просодичної системи, що якісно вплинула на формування

самостійних слов'янських мов (української, білоруської, польської, чеської, словацької, болгарської тощо). Так, на думку Ю. Шевельова, впродовж VII–IX ст. сталися зміни як у квантитативності, так і в квалітативності фонем, що, проте, не спричинилися до повного усунення опозиції за часокількістю [11, с. 506]. Попри це, вони могли вплинути на роль придихового **h** у палаталізації зімкнених проривних **d, t** наступним **j**. Дещо пізніше в ряді протослов'янських діалектів, що згодом оформилися в окремі слов'янські мови, відбулися такі зміни, як позиційні скорочення та стягнення голосних тощо, які не набули особливого поширення в протоукраїнських діалектах, тим самим розмежувавши їх у часовому та просторовому аспектах. Окрім цього, релевантність вільного наголосу довготі голосних, що спричинилася до виникнення так званого «нового акута», усунула потребу фонематичного розрізнення голосних за часокількістю [9, с. 158].

Ю. Шевельов, датуючи це явище X ст., наводить низку поглядів стосовно часу його появи: IX–X ст. (М. Павлюк), XI–XII ст. (О. Шахматов, Ф. Філін), середина XII ст. (В. Курашкевич), XIV ст. (А. Лампрехт) [9, с. 159]. На нашу думку, попри зв'язок афrikативних рефлексів з процесами палаталізації попереднього компонента, варто водночас зазначити їхню залежність від змін акцентуації. Адже «відтягнення наголосу» в протослов'янських діалектах, як зауважує Ю. Шевельов, проходило дві стадії: на початковому етапі явище «давало той самий результат, що й у протоукраїнських діалектах, – подовження й наголошення дотичного голосного»; пізніше ж було зафіксовано згадану довготу, «що призводило до обмеження свободи розташування наголосу (сербсько-хорватська мова) або до евентуальної втрати наголосом фонематичної категорії (словацька, чеська, польська мови)», тоді як в українській мові та деяких слов'янських мовах південно-західної групи (словенська, окремі сербсько-хорватські говірки, насамперед чекавські та східнославонські «між Савою та Дравою» [9, с. 147]) «новій довготі» не було

надано релевантності. Тож, враховуючи періодизацію Ю. Шевельова, припускаємо, що процес тимчасової реактуалізації придихового звука **h** у сполуках **d^hj, t^hj** і наслідковий спірантний рефлекс мали б відбуватися в час розпаду праслов'янської мови (VI–VII ст.) і завершитися до початку перебудови просодичної системи в діалектах праслов'янської мови після її остаточного розпаду (приблизно VIII–IX ст.), тобто десь до кінця VIII ст.

Отже, здається вірогідним, що придиховість у праїноєвропейських сполуках **dh, th** була не втрачена, як прийнято вважати, а редукована, тобто перебувала в так званому пасивному стані. Імовірно, саме перебудова фонетичної системи праслов'янської мови (зокрема пришвидшення артикуляції), що зумовила її діалектну диференціацію та постання самостійних слов'янських мов (за Ю. Шевельовим), спричинилася до актуалізації успадкованого з індоєвропейського періоду придихового елемента звука **d** і звука **t** під впливом наступного м'якого лабіодентального та розвитку середньої артикуляції не лише через регресивну асиміляцію зімкнених **d, t** м'якими шиплячими, а й внаслідок прогресивної асиміляції палаталізованого придихового (**h'**) за дзвінкістю / глухістю, де проміжною стадією були вже згадані звуки **ž'** та **č'**. Це припущення ілюструє така схема: **dj** → **d^hj** → (**d'**) → **d^h'** → **ž'** → **ž'**; **tj** → **t^hj** → (**t'**) → **t^h'** → **č'** → **č'**. Водночас формування просодичної системи могло стати причиною різних типів рефлексів **dj, tj** в усамостійнених слов'янських мовах.

Таким чином, на ґрунті української мови схема розвитку звукосполуки **dj** у форми з **ž**, у якій афrikата збереглася переважно в найзахідніших говірках (як-от у лемківських, бойківських і деяких закарпатських [9, с. 87]), розширюється до загальнослов'янського рівня, де **d^hj** постає однією з найдавніших рис усіх слов'янських мов, а форми з **ž, d'** та ін. – наслідком пізніших процесів, зокрема тих, що були зумовлені перебудовою їхньої просодичної системи після розпаду слов'янської прамови.

Список умовних скорочень назв джерел

- Гуц.** – Гуцульські говірки : Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. – 232 с.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [уклад. Р. Болдирев, В. Коломієць та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А–Г. – 631 с. ; 1989. – Т. 2 : Д–Копці. – 570 с. ; 1985. – Т. 3 : Кора–М. – 552 с. ; 1989. – Т. 4 : Н–П. – 653 с. ; 2003. – Т. 5 : Р–Т. – 703 с. ; 2006. – Т. 6 : У–Я. – 566 с. ; 2012.
- Фасм.** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [ред. Б. Ларина, пер. с нем. О. Трубачева]. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1 : А–Д. – 576 с. ; 1986. – Т. 2 : Е–Муж. – 672 с. ; 1986. – Т. 3 : Муза – Сят. – 830 с. ; 1987. – Т. 4 : Т–Ящур. – 861 с. ; 1987.
- Шило** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – 288 с.
- ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [отв. ред. О. Трубачев]. – М. : Наука, 1974. – Вып. 3–19.
- Słowski** – Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego / F. Słowski. – Kraków : Nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, 1952–<1979>.

Список літератури

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / С. Б. Бернштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
2. Брандт Р. Т. Краткая сравнительная грамматика славянских языков : Фонетика и морфология / Р. Т. Брандт ; Изд-е Общ. Взаимопомощи студентов-филологов при И.М.У. – М. : [Типография Г. Лиснера и Д. Собко], 1915. – 183 с.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 594 с.
4. Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / В. И. Георгиев. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1958. – 317 с.
5. Жовтобрюх М. Історія української мови : Фонетика / М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 364 с.
6. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1980. – 313 с.
7. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; [пер. с фр. и примеч. П. С. Кузнецова]. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.
8. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3–14.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов ; [пер. з англ.]. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
10. Шевельов Ю. В. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? : 3 проблем східнослов'янської глотогонії : дві статті про постання української мови / Ю. В. Шевельов. – К. : Academia, 1994. – 31 с.
11. Shevelov Y. A prehistory of Slavic : The historical phonology of Common Slavic / George Y. Shevelov. – Heidelberg : C. Winter, 1964. – 662 p.

O. Lebedivna

**THE EFFECT OF ASPIRATION ON *DJ*, *TJ* REFLEXES
IN DIALECTS OF LATE COMMON SLAVIC
(ON THE EXAMPLE OF PROTO-UKRAINIAN DIALECTS)**

*The article deals with the palatalized aspirated component **h** (< **dh**, **th**) influence on the developments of the clusters **dj**, **tj** in Common Slavic. It also considers some causes that affect special clusters' reflexes in the Slavic languages, for instance, Ukrainian.*

The data represent each of the proto-Slavic groups (East, West and South). Attention is also paid to the chronology and historical background of this phenomenon.

The base of the theoretical research involves linguistic research papers by Antoine Meillet, Max Fasmer, Mychailo Zhovtobriuch, Vira Kolomiets, Vladimir Georgiev, Samuil Bernshtein, and George Y. Shevelov.

*The article states that an aspirated component of IE aspirated stops **dh**, **th** is not eliminated but transferred into a passive state in Common Slavic. However, development of Common Slavic phonemic system and certain prosodic alternations, e.g., acceleration of articulation, which determined divergence into independent Slavic languages, causes the second rise of the inherited (IE) aspirated component of Common Slavic **d** (<**dh**) and **t** (<**th**) under the influence of the following palatalized labiodental consonant **j**; the middle articulation rises not only because of regressive assimilation of **d**, **t** caused by palatal sibilants but also is a result of progressive assimilation of **h**' with a transferred stage of **č'** and **ž'**. At the same time, the prosodic system evolution causes various **dj**, **tj** reflexes in the modern Slavic languages.*

*In the article, changes **dj** > **ž'** are spread on all Slavic languages, where **d^hj** becomes one of the oldest Slavic shifts, while forms with **ž**, **d'** is a result of late changes, especially those conditioned by further modifications of their prosodic system after the disintegration of the Common Slavic language.*

Keywords: aspirated component **h**, IE aspirated stops **dh**, **th**, the clusters **dj**, **tj**, Common Slavic, affricate consonants **ž'**, **č'**.

Матеріал надійшов 30.10.2015